

Зузана Тополињска

О ЂИРИЛО-МЕТОДИЈЕВСКОЈ КОДИФИКАЦИЈИ СОЛУНСКОГ ДИЈАЛЕКТА (СИСТЕМ ПОКАЗНИХ И ОДНОСНИХ ЗАМЕНИЦА)

0. Говорићу о првој кодификацији словенске језичке норме. Околности под којима је до ње дошло нама су свима добро познате. Међутим, иако постоји огромна литература о томе како су Ђирилови преводи први пут у историји обезбедили једном словенском дијалекту ранг писаног језика, ипак чешће пишемо (и – што је много важније – тако и мислимо) о том великом догађају као о увођењу једног дијалекатског система у круг старијих писаних језика губећи из вида чињеницу да његов значај лежи, пре свега, у формирању, саздавању, на бази тог система, новог језичког организма, способног да врши функцију писаног језика. А управо чин организовања тог новог средства за културно језичко комуницирање јесте оно чиме нас је Ђирило задужио и због чега му се дивимо.

Језику цркве, језику библијског текста, језику у служби једне хиљаду година старе литургије неминовно је својствен прилично високи степен интелектуализације, разрађен систем апстрактних појмова и високо организованих граматичких структура. Словенски систем који је Ђирило познавао и који је одабрао као језик превода није имао таква средства пошто је као говорни месни дијалекат вршио сасвим другу друштвену улогу. Требало је, дакле, обогатити лексички фонд. Требало је разрадити нове граматичке механизме да би се у преводу нашла неопштећена дубока структура, садржајно богатство оригинала. Какав узор примити, одакле црпсти идеје у току оног лингвистичког стваралаштва? Наравно, из језика који је преводиоцу најбоље познат – из његовог матерњег језика, тим пре што је он уз то језик високог друштвеног престижа, језик једне старе културе и један од три језика канонско-библијског текста, дакле – из грчког.

Иначе, процес попуњавања лексичког фонда, разграђивања граматичког система као симптом прилагођавања месног говора новој функцији у друштву које је организовано на вишем степену, као и спровођење

тог процеса према туђем узору путем позајмљивања лексема и граматичких модела како на морфолошком, тако и на синтаксичком плану, добро је познат славистичкој науци. Тако су некад Чеси преузимали латинске узоре, тако су Пољаци прилагођавали својим аутохтоним граматичким моделима структуре већ усвојене од Чеха, итд.

Да је Константиноу-Ћирилу стварно грчки послужио као извор, то су испитивали и успешно доказали између осталих L. Moszyński, J. Kurz, V. Matejka, R. Večerka. Јако интересантне старосрпско-грчке паралеле наводи И. Грицкат у књизи *Студије из историје српскохрватског језика*.¹

Ја бих се овде задржала на неким семантичко-синтаксичким питањима која су слабо испитана и преко којих долази до израза како свесно стремљење ка увођењу проскрипционе норме, тако и остварење тога стремљења према грчком узору. Ради се о инвентару и функционалној дистрибуцији демонстративних заменица. Представимо у најопштијим цртама систем демонстратива у грчком, у ћирило-методијевском канону, у данашњем македонском књижевном језику, као и у македонским дијалектима. По потреби, навешћемо податке из других словенских језика.

Размотрићемо углавном три проблема: (1) инвентар и дистрибуцију демонстратива активних на оси текст → стварност (Т → С), тј. деиктичких демонстратива, (2) инвентар и дистрибуцију демонстратива активних на оси текст ↔ текст (Т ↔ Т), тј. анафорских и тзв. корелативних демонстратива, најзад (3) испитаћемо да ли и у коликој се мери систем релативних заменица базира на систему демонстратива. Наше излагање има за циљ да докаже како је заменички (и хипотактички) систем у канону свесно нормиран, и то према грчком узору.

Пре него што почнемо да износимо податке из појединих језика, још једна ограда: интересује нас једино инвентар и функционална дистрибуција појединих заменичких корена и/или основа, док се семантичко-синтаксичке одлике појединих морфолошких облика налазе ван наше пажње у овом предавању. Дакле, интересује нас нпр. у македонском корен *т-* и функционална својства карактеристична подједнако за лексичке и морфолошке разноликости типа *тој*, *тоа*, *ето* и сл. у којима се тај корен појављује. Само изузетно, у конфронтацији са другим језицима, имаћемо у виду и функционалне опозиције између појединих облика.

1. У грчким библијским и литургијским текстовима епохе која нас занима налазимо у принципу двочлани деиктички систем који ипак пружа могућности да прерасте, односно да буде позајмљен као трочлани.

¹ Др Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд 1975.

Наиме, ту је заменица ὄδε/ὄδέ, изразито позитивно маркирана као та која упућује на објекте просторно блиске говорном лицу (дакле Б), онда заменица ἐκεῖνος (нБ), која имплицира удаљеност од говорног лица, најзад – као трећа, факултативна компонента – заменица οὗτος (нБнД), која је у погледу просторне опозиције неутрална, а може да алтернира само са ἐκεῖνος.² Систем је, дакле, грађен на привативној опозицији: блиско ~ неблиско, с тим да се немаркирани члан опозиције може опет остварити двојно, као једна од компонената дихотомије далеко ~ недалеко-и-неблиско: Б ~ нБ

Д ~ нБнД

У адверсативним конструкцијама које могу, али не морају, имати деиктичку, просторну интерпретацију, однос ὄδε ~ ἐκεῖνος може се изразити и помоћу опозиционог пара ὄδέ ~ ὁ μὲν/ἄλλος.

У ћирило-методијевском канону исти односи су дати помоћу корена с- (Б) ~ он- (нБ → Д), у адверсативној конструкцији ов- ~ ин- /друг-. Имамо, дакле, један корен маркиран по блискости – то је с-; један потенцијално маркиран по блискости – то је ов-; најзад, један за показивање удаљених предмета – то је он-. Строга нормализација долази до изражаја у чињеници да се корен т-, резервисан (како ћемо касније видети) за корелативну употребу, не сме појавити у деиктичкој служби.

Другим речима: строгу нормализацију, а истовремено и главну разлику према грчком, манифестује факат да у живом, говорном језику не постоје – бар не на балканском и словенском подручју – деиктички системи без неутралног члана, тј. такви који би били засновани на контрасту Б ~ Д, а не на привативној опозицији, односно суми привативних опозиција Б ~ нБ, Д ~ нД. Самосталност словенског канонског система у односу на грчки узор доказује и то што у конкретном тексту поједини чланови обају система нису узајамно једнозначно везани једни за друге, него преводилац, односно касније копииста, врши слободан избор између алтернирајућих лексема.

У коликој је мери уопште тај словенски систем везан за грчки? Да бисмо се приближили одговору на ово кључно питање, представићемо садашњу македонску и ширу словенску ситуацију. У књижевном македонском језику, као и у српскохрватском, влада данас трочлани систем ов- ~ т- ~ он- у коме су одговарајуће компоненте окарактерисане као Б ~ нБ/нД ~ Д. Иста је ситуација у северним и западним македонским

² Према *Griechische Grammatik...* von Eduard Schwyzer (zweiter Band: *Syntax und syntaktische Stilistik*, München 1966) ἐκεῖνος има „jenerdeiktische Bedeutung”.

дијалектима³ и у бугарским родопским дијалектима, где је, међутим сачуван састав *c- ~ m- ~ on-*, док на осталој територији сусрећемо двочлане системе: у дијалекту села Бобошчица и Дреновени у Албанији демонстративни систем базира се на коренима *c- ~ m-*, у костурско-леринским и доњовардарским дијалектима – на коренима *ov- ~ m-*, дакле у оба случаја са маркираним чланом Б, док даље према истоку, поред осталог и у солунским селима Сухо и Висока⁴, наилазимо на *m- ~ on-* са маркираним чланом Д. Ни у једном другом словенском језику нити дијалекту, сем македонског језика и српскохрватског, не појављује се у систему деиктичких демонстратива састав од три корена.⁵ Такође се нигде другде не појављује у деиктичкој функцији заменички корен *ov-*.⁶

Што се тиче дистрибуције двочланих, односно трочланих система – први доминирају на истоку; налазимо их такође и у словеначком и бугарском, док на словенском западу превладавају трочлани системи грађени скоро искључиво на корену *m-*. Најзад, у двочланим системима на истоку, а такође и у словеначком, маркиран је члан Б, док је у бугарском маркиран члан Д. Цела ова ситуација дозвољава да се, бар као хипотеза, формулишу следећи закључци:

ћирило-методијевска нормализација у погледу увођења трију заменичких корена у систем деиктичких демонстратива била је нешто необично на словенском подручју и вероватно је била заснована на грчкој узуалној норми;

коришћење у канону корена *ov-* као члана са одликом Б у адверсативним конструкцијама вероватно је омогућило да се тај корен, уместо корена *c-* укључи у демонстративни деиктички систем;

данашњи систем деиктичких (примарних) демонстратива у македонском и српскохрватском језику, како на нивоу књижевне норме, тако и у већини дијалеката, вероватно се стабилизирао не без утицаја црквене језичке норме.

У сваком случају, да поновимо: деиктички је систем у канону нормализован, чак строго нормализован, на бази контраста двају маркираних

³ Уп. Б. Видоески, *Заменските форми во македонските дијалекти*, МЈ XVI 65.

⁴ Уп. З. Голomb, *Два македонски говора* (на Сухо и Висока во Солунско), МЈ XIII/XIV.

⁵ Изузев у већини језика остатке деривата од корена *c-* у прилошком подсистему.

⁶ Уп. Z. Topolińska, *Slowiańskie demonstrativa* (geografia, historia, obciążenie funkcjonalne) у штампаним материјалама конференције посвећене старој словенској лексици, Kraków X. 1977).

чланова који је *in nuce* присутан у грчком оригиналу превода, као и у грчкој узуралној норми одговарајуће епохе.

2. Грчки језик библијског превода није онај класични грчки отмене и култивисане књижевности него једна врста компромиса између високе књижевне норме и „вулгарног” говорног интердијалекта. У погледу заменичког система налазимо ту слику сложенију и функције појединих лексема мање издиференциране него што би то желела класична норма. То се одражава, пре свега, на оси апстрактних релација: текст ↔ текст. Дакле, анафорску функцију врши у деиктичкој служби немаркирана заменица *οὗτος*, ређе *ἐκεῖνος*, док се у корелативној функцији појављују *ὅδε*, ређе *οὗτος*, *ἐκεῖνος*, најзад *ποῦς* и *λότερος*, грађени на основу интерогативног (индефинитног) корена *πο-*, *pide*, **quo-*.

За анафорску службу у канону Ћирило је одабрао корен *т-*, поред којег се у анафорској употреби појављује факултативно и *он-* – и то већ са суплетивном парадигмом базираном на корену *је-*; *он-/је-* у анафорској служби не губи своје обележје Д, односно нБ, те упућује на удаљење, не директно претходеће фрагменте ранијег текста. Свака заменица употребљена анафорски, али не и корелативно, може факултативно да буде проширена постпозитивном речцом *-же*, чије присуство само по себи може да се схвати као упућивање на претходни текст.

Што се тиче дистрибуције заменичких корена у анафорској и корелативној функцији данашња словенска ситуација се скоро не разликује од овога што смо управо описали. Развитак је ишао у правцу оштрије диференцијације двеју синтагматских служби: конститутивног члана именичке синтагме – ту функцију преузима обично *он-/је-*, и детерминатора тог члана – у тој се функцији специјализира *т-*. Не постоји данас (уп. горе) ни један књижевни језик, а ни дијалекат, који не познаје корен *т-* у деиктичкој употреби, док је корен *он-*, на пример у лужичком и чешком, сведен на анафору, и чак је у тој функцији прилично редак, док се у деиктичкој служби појављује једино као такозвана лична заменица трећег лица.⁷

Све што смо рекли, и што бисмо могли још да кажемо, потврђује горе формулисани закључак да је у канону прилично строго одржана за говорни језик необична дистрибуција према којој анафора, као и заменичка корелација (антиципација) имају углавном посебан експонент, непознат у деиктичкој, примарној употреби.

⁷ W. Browne скренуо ми је пажњу да се у језицима са трочланим деиктичким системом јавља тенденција ка строжем лексичком разликовању анафоре (корен *т-*) од корелације (корен *он-*).

3. Трећа и последња тачка нашег излагања састоји се у одговору на питање како је настао систем релативних заменица који затичемо у канону и које су његове одлике у односу према грчком, на једној страни, и према ситуацији у појединим словенским језицима, на другој.

Од деиксиса преко анафоре до релативне прономинализације идемо путем све веће граматичке апстракције, од функције заменица у минималном језичком исказу до везаног текста, а тако исто и од говорног до писаног текста. Релативна реченица је једна структура која може да дође до пуног оформљења обично тек у писаном тексту. У канону је она комплетно оформљена и строго нормализована, док у дијалекатским текстовима, регистраним у овом столећу у околини Солуна, релативна реченица као да не постоји.⁸

Као посебан тип хипотактички подређене структуре, релативна реченица разликује се од других хипотактичких типова како по својој синтаксичкој функцији, тако и по средствима граматичке акомодације према надређеној реченици. Функционално, она је субститут или одредница једне номиналне синтагме, док је главно средство њене граматичке акомодације прономинализација те синтагме.

У индоевропској лингвистичкој заједници познат је двоструки избор заменичких корена који се у току развика појављују у релативној функцији. То су или (А) корени демонстративних или (Б) интерогативних (а у исто време обично и неодређених) заменица.

Први избор (А) прилично је лако објаснити на бази прерастања реченичне секвенце повезане анафорском прономинализацијом у секвенцу повезану релативном прономинализацијом. Нека *Па* означава анафорску заменицу, *Пр* релативну заменицу док је НП (прономинализирана) номинална синтагма. Модел одговарајуће промене изгледао би онда овако: нпр. *Видим свештеника. Па стоји на вратима.*

Видим свештеника, Пр стоји на вратима., где је *Па* формално = *Пр* док је у данашњем српскохрватском *Па* → *тај/он* ≠ *Пр* → *који*, и сл. а и у чешком, где се сачувало старо анафорско релативно *jenž*, у позицију *Пр* ушла је заменица *ten/on*. Процес се дакле своди на промену функције, а не и форме заменице.

У другом случају (Ба) најлакше је као основ релативне прономинализације замислити заменичку корелацију *Па* према *Пинд* (где је *Пинд* неодређена – пореклом интерогативна – заменица. Дакле, нпр.

⁸ Једино што може – иако ретко – да се нађе, то је *relativum generale* што; уп. код И. Грицкат, *op. cit.* с. 18 врло интересантан цитат из *Српске граматике* Вука Караџића (1818).

Пинд пита. Тај не греши.

Пр пита, тај не греши., где Пинд је формално = Пр, док нпр. у данашњем српскохрватском Пинд → неко ≠Пр → који. Та се шема онда шири и на примере као: *Тај човек, који пита, не греши.*, а најзад на примере са референцијалном употребом заменица, рецимо: *Тај човек, који је сад дошао, чини ми се познат.*, и сл.

Друго могуће објашњење развитка интерогативних облика у релативне (Бб) полази од функционалне коинциденције релатива и интерогатива употребљених иза *verba dicendi, cogitandi*, и сл.⁹

Обе полазне ситуације (А и Баб) постојано су присутне у језичкој структури индоевропског типа и дају повод за обнављање и варирање механизма релативизације.¹⁰

У грчком налазимо прво решење – релативна се прономинализација спроводи помоћу облика базираних на пореклом демонстративном корену *уó-*s*, уп. ὄς, ὅστις. Спорадично, пре свега код супститутивних релативних заменица, може се наћи и који пример релативног облика базиран на интерогативном корену.

У ћирило-методијевском канону решење је у суштини исто, но дистрибуција заменичких морфема је мало друкчија, и – као увек – строже спроведена. Наиме, као релативна форма појављује се корен *је-*, који – као што смо већ напоменули – функционише као суплетиван у анафорској служби. Међутим, он се ретко кад појављује сам – обично му се придружује постпозитивна речца *-же*, док се у номинативу и акузативу једине мушког рода појављује у постпозицији и заменичка морфема *-нъ*; добијамо дакле алтернативно *јъ/јъже/јънъже* према *ја/јаже, је/јеже*. Претходно смо већ утврдили да је *-же* речца која упућује на ранији текст, док је заменички корен са консонантизмом *-н-* коришћен у анафорској служби. Удео интерогативних/индефинитних облика у релативној ако-модацији је још мањи него у грчком.

По свему судећи, описана канонска релативна конструкција, непостојећа у македонском солунском дијалекту, уведена је према грчком моделу. Ово исто решење налазимо касније у старим словенским писаним језицима, док се у модерним јавља само друго решење, изузев чешког, где се у официјалној високој норми још увек боље рангира *jenž* него *ktery*.

⁹ Сва три решења (А, Ба, ББ) спомиње Schwyzer као присутна у грчком, уп. *op. cit.*, с. 640 и сл.

¹⁰ Уп. што пише И. Грицкат (*op. cit.*, с., 66/67) о могућностима паралелног постојања двеју релативних подсистема функционално издиференцираних.

Ради употпуњавања ове слике вредело би скренути пажњу и на једно македонско дијалекатско решење – жив доказ да су у језику латентно присутни услови за релативизацију грађену на основу демонстратива. Ради се о примерима као *Се скриши чрешата од таа што паднав вчера. Дај ми го српот, со тој што женеев.*, и сл., карактеристичним за западномакедонско језичко подручје.¹¹

*

Надам се да сам успела на примеру овог малог фрагмента граматичког система који представљају механизми прономиналне референције како на оси текст → стварност, тако и на унутрашњим релацијама текст ↔ текст, одбранили тезу да је Тирилово увођење првог словенског дијалекта у круг писаних језика било један велики стваралачки подухват. Тај би се подухват могао оквалификовати као успостављање књижевне норме на тлу које досад није познавало, а није ни захтевало, средства језичког општења на наддијалекатском нивоу. Извршена је, дакле, кодификација дијалекатског језичког богатства, уведени су нови граматички модели, предложена је и строго одржана норма, а све то не без изразитог утицаја одавна већ описмењеног и у погледу граматичких кондензационих средстава богатијег грчког језика, тј. матерњег језика преводиоца.

Zuzanna Topolińska

ON CYRIL AND METHODIUS'S CODIFICATION OF THE THESSALONIKI DIALECT

Summary

The paper deals with the syntax and semantics of demonstrative pronouns in the first Slavic translation of the Bible. The author argues (1) that the Slavic text in what concerns the system of demonstrative pronouns shows strong impact of its Greek original, and (2) that it is more thoroughly normalized than the said original.

¹¹ Уп. З. Тополинска, *Грамматика на именската фраза во македонскиот литературен јазик*, Скопје 1974, с. 94.